

ЗВ'ЯЗОК ЧАСІВ: СТОРІНКИ ІСТОРІЇ

УДК 340.15(477.74-250Д)«1800-1919»:(378.147:348:2-74)

Н. Єфремова,кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри історії держави і права
Національного університету «Одеська юридична академія»**ЗАПОЧАТКУВАННЯ ВИКЛАДАННЯ
КАНОНІЧНОГО ПРАВА ЯК ЮРИДИЧНОЇ
ДИСЦИПЛІНИ У НОВОРОСІЙСЬКОМУ
ІМПЕРАТОРСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ В ОДЕСІ**

З недавніх часів у загальноосвітніх закладах України факультативно почали вводити предмети, пов'язані із вивченням канонічного права православної церкви. Це пов'язано із виданням 15 травня 2010 р. наказу № 273 Вищої атестаційної комісії України, згідно з яким Богослов'я було внесене до переліку спеціальностей, за якими проводиться захист дисертацій на здобуття наукового ступеня і присвоєння вчених звань. Така практика існувала ще з ХІХ ст., коли Закон Божий був обов'язковим предметом практично в усіх світських навчальних закладах Російської імперії. Згідно з чинним тоді законодавством правом на викладання цього предмета в університетах володіли виключно священнослужителі, що мали вищу духовну освіту.

У часи середньовіччя православна і римо-католицька церкви дотримувались концепції, згідно з якою канонічне право не належало до світського, отже, виходило, що воно не може бути віднесене до будь-якої його гілки. Тільки з часів Реформації з'явилися спроби вписати церковне право у систему світського права. У ХІХ ст. погляди вчених почали розходитись, внаслідок чого священник М.П. Альбов писав: «Следовало только желать, чтобы наука церковного права полу-

чила <...> более строгую юридическую конструкцию» [1].

Торкаючись питання історії викладання канонічного права в Росії, доцільно також нагадати деякі аспекти з історії розвитку канонічного права загалом. Думка про необхідність його викладання в Росії вперше була висловлена за царювання Федора Олексійовича Романова (1676–1682) у проекті Статуту Московської слов'яно-греко-латинської академії. Проте цей статут так і не був прийнятий. До цієї самої проблеми звернувся Феофілакт, у миру Федір Леонтійович Лопатинський, який визначив засади світського і канонічного права, проте і його проект не був включений до системи освіти.

Отже, на відміну від Європи в Російській імперії канонічне право як наука з'являється набагато пізніше. Одна зі згадок про його викладання пов'язана з 1798 р., коли Св. Синод повелів викладати Кормчу у всіх Духовних академіях [2]. Цікавим фактом в історії вищої юридичної освіти в Європі є і те, що юристам аж до останньої третини ХVІІІ ст. надавався науковий ступень доктора обох прав (Dr juris utriusque), тобто цивільного та канонічного.

З 1808 р. у Російській імперії було започатковано реформування духовних шкіл та поставлено завдання зібрати й

систематизувати джерела церковного права. Однак викладання й вивчення церковних законів у цей період носили переважно прикладний характер, без здійснення ґрунтовних наукових узагальнень. 1835 рік став важливим у розвитку науки «Історія Православної церкви». З того часу в університетах передбачалось подавати і ази церковного права на юридичних факультетах [3]. Тоді викладання мало переважно богословський характер, що істотно ускладнювало інтеграцію канонічного права до системи юридичних наук. Тож, на думку сучасних істориків права, 1835 рік можна вважати часом запровадження вивчення канонічного права в світських університетах імперії.

Слід погодитись із думкою дослідниці І.А. Бальжик, яка вважає, що на розвиток церковного права в Російській імперії як навчальної дисципліни, так і науки вплинув процес систематизації права в державі, активно розпочатий за царювання Миколи I. Отже, хоча зведення законів Російської імперії не систематизувало церковне право, воно закономірно сприяло визначенню необхідності систематизації цієї галузі [4]. Вже під час кодифікації російського права у 1830–1840-х рр. були систематизовані всі постанови, що стосуються церковного управління, починаючи із запровадження синодальної системи.

Наукове осмислення канонічного права почалося в той момент, коли, власне, формувалися основні ознаки правової системи Російської імперії. Це, з одного боку, полегшувало завдання, тому що давало змогу переглянути різні варіанти, але з іншого – змушувало звертатися до зарубіжного досвіду, шукати оптимальні шляхи поєднання сформованої традиції із розвитком юридизації суспільних відносин. Розвиток науки канонічного права був також пов'язаний із поширенням у Російській імперії ідей історичної школи права [5], що робило неминучим звернення до церковного права як історично усталеної частини правової системи країни.

Ці обставини вплинули і на перегляд викладання канонічного права як самостійної дисципліни. Таким чином, його було включено до системи навчання не тільки богословів, а і юристів у Російській імперії. Однак після прийняття Статуту 1835 р. в університетах почали виникати певні труднощі. Згідно з офіційними настановами до складу богословського університетського курсу було включено, окрім богослов'я, елементи церковної загальної та російської історії, а для студентів юридичного факультету ще й елементи церковного законодавства. Однак у той час матеріали церковної історії та церковного законодавства викладались в університетах у рамках єдиного курсу дисципліни богослов'я, отже, їх не можна було назвати повноцінними університетськими дисциплінами. На це було звернено увагу під час обговорення в 1862–1863 рр. нового загальноуніверситетського Статуту [6], після чого було запропоновано заснувати для викладання церковної історії і церковного законодавства окремі кафедри.

Доцільно також нагадати, що вивчення церковних законів як самостійної дисципліни було запроваджено і в духовних академіях та семінаріях згідно з Визначенням Святішого Синоду від 10 травня 1840 р. Вірогідно, саме ця подія надихнула архімандрита Гаврилу (Воскресенського) спробувати визначити систему церковного права та дати короткий нарис його історії. Своє бачення він показав у праці «Поняття про церковне право та його історія» (1844 р.) [7].

Варто зазначити, що на початку 1860-х рр. з ініціативи М.І. Пирогова в суспільстві відбулася дискусія щодо доцільності обов'язкового викладання богослов'я у світських вищих навчальних закладах. Він пропонував замінити цю дисципліну на церковну історію та закріпити її викладання виключно на історико-філологічних факультетах, а для юридичних факультетів лишити виключно канонічне право [8]. Однак ці погляди не співпадали ані з думкою

вищого духовенства в імперії другої половини XIX ст., ані з політикою царського уряду в галузі освіти. Тож зауваження й пропозиції М.І. Пирогова щодо викладання богослов'я в університетах було проігноровано [9].

У процесі розроблення нового статуту для університетів імперії вперше було чітко виділено три рівні богослов'я як дисципліни викладання:

1. Релігійного, морального, культурного фундаменту системи людського знання у цілому;

2. Вивчення спеціальних областей гуманітарних наук: церковної історії, церковної словесності, церковного права, релігійної філософії;

3. Самостійної галузі науки з власною структурою, принципами, методами і перспективами дослідження [10].

Таким чином, з прийняттям нового загальноуніверситетського Статуту в червні 1863 р. при університетах мали бути засновані дві окремі кафедри – церковної історії, що мала увійти до складу історико-філологічного факультету, та церковного закономітства, яка передбачалась на юридичних факультетах [11]. Але на практиці становлення нових кафедр здійснювалось вкрай повільно. Професор богослов'я Московського університету протоієрей М.О. Сергієвський, направлений у 1865 р. для інспектування богословських кафедр в університетах імперії, відзначав, що через два роки після прийняття нового Статуту положення богословських наук все ще потребує затвердження в університетському середовищі [12]. Для підвищення їх авторитету ним було запропоновано низку заходів, але справа рухалась повільно, тож окремі з таких кафедр певний час лишались вакантними. Тож не є дивним, що в умовах, коли не існувало чіткої позиції навіть у питанні про те, в чиєму підпорядкуванні перебуває затвердження кандидатів на зайняття вакансій на цих кафедрах, їх відкриття відкладалося. Крім того, фінансування цих кафедр за новим Статутом

передбачалося лише з 1867 р. Також не вистачало відповідних професорсько-педагогічних кадрів та навчальної літератури [13].

На час відкриття в 1865 р. університету в Одесі там фактично діяла тільки одна кафедра – богослов'я, яка не входила до жодного з факультетів. Вивчаючи листування юридичного факультету з Радою Новоросійського університету в лютому 1866 р., ми знайшли цікаві матеріали, які свідчать про той факт, що «<...> хоча до Устава 1863 года особой кафедры Церковного законовещения на Юридическом факультете не полагалось, но тем не менее Церковное законоведение было предметом факультетского преподавания и составляло один из необходимых для приобретения 1-й ученой степени предметов факультетского испытания...» [13]. Тож студенти юридичного факультету вивчали цю дисципліну з початку діяльності факультету ще до створення окремої кафедри при університеті.

На початковому етапі розвитку, між 1866 та 1867 роками, на юридичному факультеті було засновано кафедру канонічного права, яку слід розглядати як похідну від кафедри богослов'я. Стосовно заснування нової кафедри збереглося небагато інформації. Так, нам пощастило відшукати згадки про проблеми щодо заміщення кафедри канонічного права в листі юридичного факультету до Ради Новоросійського університету від 26 листопада 1866 р. [13]. У ньому зазначалось, що запропонований для факультету кандидат на заміщення цієї кафедри – магістр Казанської Духовної академії К.А. Орлов не погодився на їхню пропозицію. Тож вакансія на заміщення цієї кафедри в Новоросійському університеті, як і в більшості інших юридичних факультетів імперії, у 1866 р. лишалась вільною.

Першим завідувачем цієї кафедри в Новоросійському університеті став екстраординарний професор Казанського Імператорського університету Олексій Степанович Павлов [14]. Згідно з наказом Міністра Народної освіти Росій-

ської імперії №2 від 31 січня 1870 р. його було переведено на кафедру канонічного права в Новоросійському університеті із затвердженням у званні ординарного професора з 9 вересня 1869 р. [15].

Обґрунтування вимог щодо кваліфікації викладачів канонічного права наводить І.А. Бальжик, аналізуючи лист Ради Новоросійського університету № 52 від 17.01.1873 р. до Міністра Народної освіти: «Относительно кафедры церковного законовещения: Церковное законовещение, по существу своему, прежде всего есть наука юридическая, для разработки и изложения которой необходимо такое же отношение к ее материалам, какое усвоено вообще разработке и изложению наук юридических. Для приведения материалов церковного законовещения к научному юридическому значению необходимы юридические приемы, юридический способ доказательства, юридический метод изложения. Но находясь по существу своему в ряду наук юридических, церковное законовещение в то же время состоит в связи с наукою богословскою, и при разработке и изложении ею должны быть принимаемы в основание догматы вероучения и истины нравоучения православной церкви. Посему преподаватель церковного права должен быть юрист, получивший общее юридическое образование, но обладающий вместе с тем достаточными для науки церковного законовещения познаниями в богословской науке и приобретающий специальные ученые степени по юридическому факультету. Что касается степени познания в богословской науке, то преподавателю необходимо знать те пункты православного вероучения и нравоучения, которые соприкасаются с предметами церковного законовещения и знать настолько, чтобы понимать догматическое и нравственное значение этих пунктов, быть в состоянии отличать догматы вероучения и истины нравоучения от юридических положений и не смешивать

право с верою и нравственностью. Наконец условия требуемые от лиц, желающих занять кафедру церковного законовещения, должны быть приурочены к требованиям, изложенным в университетском уставе относительно преподавателей по всем другим кафедрам» [16].

Стосовно навчально-методичного забезпечення студентів юридичного факультету Новоросійського університету зазначимо, що на початковому етапі діяльності кафедри у навчальному процесі, імовірно за все, спиралися на працю професора Київського університету Святого Володимира протоієрея Іоанна Скворцова – «Записки по церковному законовещенью» (1848 р.). Сучасні вчені вважають її першим систематичним викладенням курсу церковного права без історичного нариса, яке значно сприяло трансформації духовно-богословської традиції у світсько-філософську та популяризувало на російських теренах окремі ідеї німецької класичної філософії.

У 60-х роках XIX ст. Св. Синод доручив переробити цю працю як посібник для всіх вищих навчальних закладів [17]. У ній І.М. Скворцов зазначив: «Церковное законовещенье он всегда признавал и признает нужным для всякого просвещенного христианина, особенно сына православной церкви, которая составляет дух и жизнь нашего отечества» [18]. Праці І.М. Скворцова окреслили шлях розвитку викладання і наукового дослідження церковного права на багато років уперед. Його безперечною заслугою є створення однієї з перших у Російській імперії програми викладання церковного законодавства у ВНЗ, яка стала орієнтиром для багатьох наступних поколінь освітян і науковців, що працювали у царині церковного права в Україні та поза її межами. Ще однією з можливих праць, що використовували в навчальному процесі на юридичних факультетах імперії в 60-х роках XIX ст., була робота єпископа Іоанна (Соколова) «Опыт курса церковного законовещения» 1851 р. [19].

У Російській імперії Статут 1863 р. відкрив нові можливості для розвитку канонічного права як науки і навчальної дисципліни. На юридичних факультетах відкривались спеціальні кафедри, а викладання переводилось з богословської в юридичну площину, що визначило появу фундаментальних досліджень з центральних розділів канонічного права.

Саме тоді розгорнулася гостра полеміка щодо галузевої приналежності канонічного права. Так, у Російській імперії склалася власна концепція, згідно з якою воно було віднесено до публічного. Так, наприклад, такі російські юристи, як професор М.Ф. Рождественський [20] і професор М.К. Ренненкампф відносили канонічне право до державного права. Як відзначав М.К. Ренненкампф, канонічне і військове право відносяться до державного права, тому що «<...> внешняя организация церкви (насколько она определяется правом) и порядок военный составляют существенную принадлежность государственной жизни, а между тем не успели развиться (если исключить неоправданные притязания средневековых юристов) в особые самостоятельные ветви публичного права <...> Церковная организация и управление <...> получают юридическое значение только вследствие признания их государством» [21].

Схожої точки зору дотримувався М.С. Суворов, який писав: «В церковном праве нет надобности различать публичное и частное право, потому что все вообще церковное право носит публичный характер» [22]. Таким чином, визначаючи місце церковного права в правовій системі, російські дослідники до 1919 р. добре знали зарубіжні концепції, але з огляду на сформовану історично «симфонію влади» в Росії, а також особливий статус Російської православної церкви в Російській імперії, запропонували власну теорію, що не мала аналогів у католицькому і протестантському світі. Згідно з нею церковне право відноситься до публічного

права. Отже, за сформованою в Російській імперії традиції канонічне право включало в себе як церковні канони, так і державне законодавство у справах церкви [23].

Нагальною потребою в освітній сфері тих часів була підготовка наукових кадрів, здатних досліджувати церковно-юридичні явища не тільки з богословської або історичної, але, головним чином, з юридичної точки зору. І такі учені незабаром з'явилися. Назвемо лише деякі найвідоміші імена професорів канонічного права, які працювали в Імператорському Новоросійському університеті, – це О.С. Павлов, О.М. Кудрявцев, О.І. Алмазов, О.П. Доброклонський, О. І. Покровський. Багато хто з них вів плідну науково-дослідну та публіцистичну діяльність, присвячуючи свої роботи різним сферам релігійної та громадської діяльності, і всі вони внесли вагомий внесок у розвиток вітчизняного релігієзнавства та канонічного права.

Тут також доцільно нагадати, що в період 1905–1917 років у науці «Церковне право» йшла боротьба двох напрямів. Представники старого напрямку (І.С. Бердников, П.А. Лашкар'єв, М.Є. Красножон та інші) присвячували свої роботи новим проблемам (співвідношення церкви і держави, свобода совісті та ін.). У цілому вони відстоювали традиційну для церковного права точку зору про необхідність збереження основних державних підвалин, зокрема стосовно церкви. Дослідники нового напрямку, наприклад, Н.А. Заозерський, Є.Н. Темниковський та інші, вивчали церковне законодавство зарубіжних країн та боролися за відносну незалежність церкви від держави через скликання Помісного собору Російської православної церкви, що неминуче мало спричинити серйозні зміни в церковному праві Російської імперії.

Але з приходом до влади більшовиків всі кафедри богослов'я було ліквідовано ще до ліквідації університетів, а більшість фахівців канонічного права та церковної історії – репресовано.

Ключові слова: викладання церковного права, юридична освіта, Новоросійський імператорський університет, кафедра церковного права.

Стаття присвячена розгляду питань, пов'язаних із введенням до навчальної програми юридичного факультету Новоросійського імператорського університету нової дисципліни – «Церковне право». Ця подія була зумовлена низкою істотних трансформацій як в галузі освітньої реформи, так і в сфері систематизації законодавства в Російській імперії. У цій статті також відстоюється ідея стосовно того, що розвиток науки церковного права безпосередньо пов'язаний із поширенням у імперії ідеї історичної школи права, що сприяло зверненню до церковного права як до історично зумовленої частини правової системи держави.

Стаття посвящена рассмотрению вопросов, связанных с введением в учебную программу юридического факультета Новороссийского императорского университета новой дисциплины – «Церковное право». Данное событие было обусловлено рядом существенных трансформаций как в области образовательной реформы, так и в области систематизации законодательства в Российской империи. В данной статье также отстаивается идея, что развитие науки церковного права непосредственно связано с распространением в империи идеи исторической школы права, что способствовало обращению к церковному праву, как к исторически обусловленной части правовой системы государства.

The article considers the issues related to the introduction into the curriculum of the law faculty of Novorossiysk Imperial University a new discipline – “Canon Law”. The event was due to a number of significant transformations in the field of educational reform and

in the systematization of legislation in the Russian Empire. This article also defended the idea of the fact that the development of the science of canon law is directly connected with the spread of the empire ideas of the historical school of law, which contributed to the treatment canon law, as a historically conditioned part of the legal system of the state.

Література

1. Альбов М.П. Краткий курс лекций по церковному праву. СПб.: Типография В.С. Балашева, 1882. 260 с.
2. Цыпин В.А. Каноническое право. М.: Изд-во Стретенского монастыря, 2009. 864 с.
3. Высочайше утвержденный 26 июля 1835 г. Общій устав Императорских Російских Университетов. ПСЗ II. Т. X. № 8337. СПб., 1836. § 14. С. 843.
4. Бальжик І.А. Церковне право як юридична дисципліна у вітчизняній правовій традиції. Актуальні проблеми держави і права. Збірник наукових праць. Випуск № 48. Одеса: Юридична література, 2009 С. 62–67.
5. Акчурина Н.В. Историческое направление в русском правоведении XIX века: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Саратов, 2000. 324 с.
6. Диакон Олег Герасимов. История церкви в системе научных дисциплин в российских университетах XIX в. Актуальные проблемы новейшей истории Русской Церкви. Труды XVIII Ежегодной Богословской конференции Православного Свято-Тихоновского Гуманитарного университета. М. Изд-во ПСТГУ, 2008. Т. 1. С. 353–358.
7. Дорская А.А. Церковное право в системе юридического образования России конца XVIII – начала XX вв. Правоведение. 2005. № 3. С. 213–228.
8. Дианова Н.Н. Профессор Михаил Карпович Павловский (к 150-летию Одесского национального университета имени И.И. Мечникова). НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА: історичні процеси, події, постаті. Збірник наукових праць. 2014 р. Вип. 12. Дніпропетровськ РВВ ДНУ. С. 159–168.
9. Дианова Н.М. Внесок вищого православного духовенства Південної України у розвиток історичної науки і освіти (кінець XVIII – початок XX ст.): моногр. Одеса: Фенікс, 2012. 319 с.
10. Сухова Н.Ю. Церковная история как богословская дисциплина в контексте исто-

рического образования в синодальный период. *Вестник ПСТГУ. История, История Русской Православной Церкви*. 2012. Вып. 4. С. 23–39.

11. *Общий устав Императорских Российских университетов от 18 июня 1863 года. Журнал Министерства народного просвещения*. 1863. Ч. 119. С. 23–63.

12. *Сергиевский Н.А., прот. О лучшем устройстве кафедры богословия в наших университетах. Православное обозрение*. 1865. № 10. С. 197–198.

13. ДАОО. Ф. 45. Оп. 11. Спр. 25. О ходатайстве ф-в историко-филологического и юридического о замещении кафедр церковной истории и церковного законоведения магистрами духовных академий. Арк. 3–16 зв.

14. *Професори Одеського (Новоросійського) університету: біографічний словник: у 4 т. Одеса: Астропринт, 2000. Том 2. С. 156–158.*

15. *Санктпетербургсія Снатскія въдомости*. 13.02.1870. № 13.

16. *Бальжик І.А. Відносини держави і церкви: «симфонія влад»: дисертація на здобуття наук. ступ. к.ю.н. 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень. Одеська національна юридична академія, Одеса, 2007. 167 с.*

17. *Аскоченский В.И. История Киевской Духовной академии, по преобразовании её в 1819 году. СПб.: в тип. Эдуарда Веймара, 1863. 282 с.*

18. *Черкас А. Скворцов Иоанн Михайлович. Русский биографический словарь в 25 томах. Т. XVIII. Сабанеевъ – Смысловъ / Под ред. С.Ф. Платонова, С.В. Рождественского. СПб.: Тип. В. Демакова, 1904. 673 с.*

19. *Опыт курса церковного законоведения. Архимандрит Иоанн (Соколов): В 2-х т. СПб.: в типографии Фишера, 1851. Т.1: 514 стр., т. 2: 592 стр.*

20. *Рождественский Н.Ф. Энциклопедия законоведения. СПб.: Типография Э. Праца, 1863. С. 176–177.*

21. *Ренненкампф Н.К. Очерки юридической энциклопедии. Киев: Университетская типография, 1868.*

22. *Суворов Н.С. Учебник церковного права. М.: А.А. Карцев, 1913. 535 с.*

23. *Дорская А.А. Дискуссия о месте церковного права в правовой системе: сравнительный анализ зарубежных и российских доктрин XIX – начала XX в. Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Юридические науки, 2014, № 4. С. 25–32.*

